

ԱՇՈՏ ԵՐԿԱԹ

913--929

Գրեց, ՆԻԿՈԼԱՅՈՍ ԱԴՈՆԶ

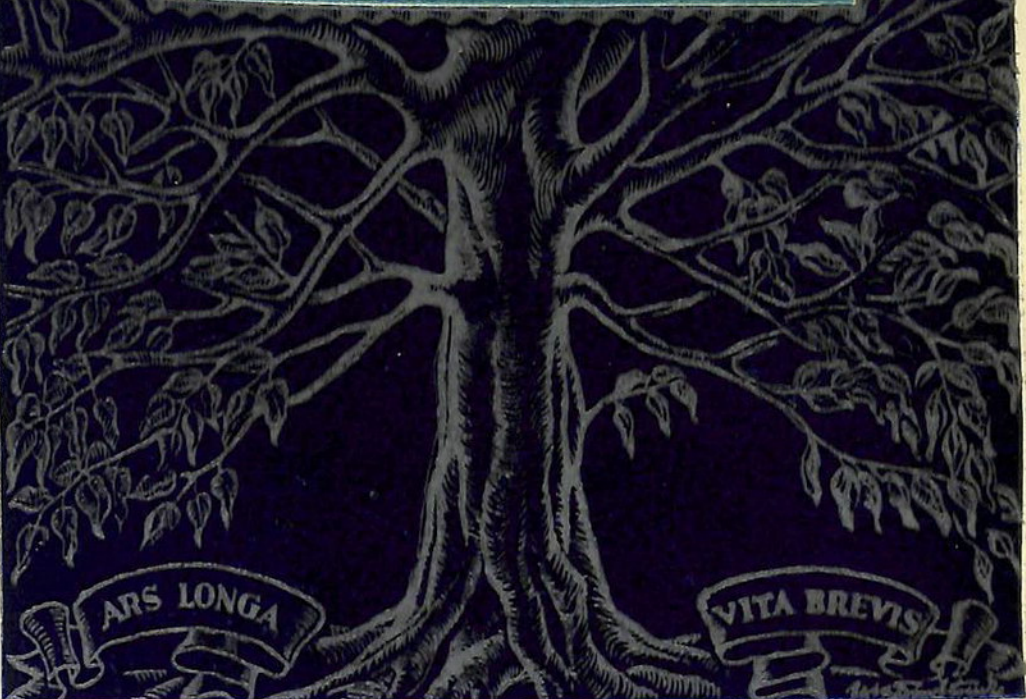
1410

Թարգմ. ՀԱՅԿ ՊԵՂԵՐԵԱՆ

Գրեց
Արամիկ Արամյան
Գրեց — Մարտիրոս

ԿԵԱՆՔ ԵՒ ԳԻՐ

ԳԱԶԻՐԷ - ՏԱՌԵԳԻՐՔ - 1948

ARS LONGA

VITA BREVIS

ԲՈՆԵՄԱՐ
ԲԱՄԻՒ

"Մեծ փառաբանություն"

CAMUS
"LA GRANDE MARQUE"
COGNAC

Զ. Պոլսեյ

Հրահանգ
Գրքեր - Մամուլ

ԱՇՈՏ ԵՐԿԱԹ⁽¹⁾

913-929

Տրվ. ըստ ԿՅՐԿՅՐԿՆԵՆԻ.

Համադրումներ

ԿՅԼ. թ. 8865. 8868. 8870. 8874
8880. 8886. 8892. 8898.

(1948 թվ. 1-20 ըստ 1948)

Հրահանգ
Գրքեր - Մամուլ

ԿՅԼ
3831

(1) Ֆրանսերեն բնագիրը հրատարակված է Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales (Mélanges Jean Capart) Գ. հատվածում (1935) մեջ, էջ 13-35: Այս հատվածը մաս կը կազմե Գրքերի և Ազգային Համալսարանին:

Ա.

Բիւզանդացի քրոնիկոգիրներ հետեւեալ բռնեցող յիշատակած են Հայոց Աշոտ Երկաթ թագաւորին. Բիւզանդիոն ժամանումը.

«Այս ամեն մայրաքաղաք ժամանեց Աշոտ, համբաւաւոր իր ուժով և որդի իշխանաց իշխանին: Իրեն համար կը պատմուէր թէ այնքան արտաւովոր ոյժ մը ունէր որ երկաթի ձող մը կրնար չըջնակի մը վերածել, երկու ծայրերէն դարձնելով, որովհետեւ երկաթին ընական սմբռութիւնը չէր կրնար դիմադրել իր ձեռքերու ուժին: Երբ Աշոտ Պոլիս ժամանեց, կայսրուհին զինքը ընդունեց մեծ պատիւներով և յետոյ իր երկիրը վերադարձուց:

«Սեպտեմբեր ամսուն, ընդհիկտին Գ. Ճայազգին փանք. րաթուքաթ(=Բագրատուկ) Ադրիանուպոլիսը յանձնեց Սիմէոնի» (2)

Պատմագիրները չեն յիշած Աշոտի ժամանման թուականը: Բայց, նկատելով որ ժամանումին յիշատակութիւնը Ադրիանուպոլսոյ գրաւումէն առաջ է՝ Սեպտեմբերի մէջ, Ընդհիկտին Գ., այսինքն 914ին, հաւանական է որ իր ժամանումը տեղի ունեցած ըլլայ այդ թուականէն առաջ:

Այն կայսրուհին որ Հայ իշխանը ընդունեց Զոէն է, կոնստանդին Եփրանեմիի մայրը: Աղեքսանդր կայսր մեռաւ առաջին ընդհիկտինին Յունիս Եին, այսինքն 913ին: Իր յա-

ջորդը՝ կոնստանդին, զսպելէ ետք կոնստանդին Տաքոսի (Տուկիձ) ապստամբութիւնը, պահանջեց որ Պոլիս վերադառնայ իր մայրը՝ Զոէ, զոր Աղեքսանդր արքունիքէն հեռացուցած էր: Ասիկա պատահեցաւ 914ի ապրիլը, ինչ որ մեզի կը թելադրէ Աշոտի Բիւզանդիոն ժամանումը դնել նոյն 914 տարւոյն առաջին վեցամսային, Սեպտեմբերէն առաջ:

Այս թուականին շնորհիւ, որ տարակուսական չէ, կարելի պիտի ըլլայ ճշդել Աշոտի իշխանութեան ժամասկագրութիւնը, որ բաւական չիօթ է:

Այս Աշոտը պէտք չէ շփոթել ուրիշ Աշոտի մը հետ, որ նոյնպէս համբաւաւոր էր իր ուժով և կը կոչուէր Երկայնաձեռն (մաքրոսիք): Այս վերջինը ինկաւ Պուլկարոֆիկոնի ռազմադաշտին վրայ, 896ին: Նշանաւոր է մանաւանդ իր ծառայով՝ Մելիտաով (Մելի), որ Լիւկանտոնի թեմին քաջարի հիմնադիրն է:

Մեր Աշոտը իշխանաց իշխանին (քու արխոնքոս քոն արխոնքոն) զաւակն էր: Այս է այն պաշտօնական տիտղոսը, զոր կայսերական դիւանատունը կուտար Մեծ Հայոց (քիս մե-

կալիս Արմենիաս) Թագաւորներուն, որ կը պրակտիկէին Անիի Բագրատունի և Վասպուրականի Արքունի հարստութեանց (1):

(1) De Cerim., Ի. 868-878: Ռոմէն Լեկապեցի եւ Կոնսդանդին Է. ի օրով այս սիսդոսը յատուկ եր վասպուրականի քաղաքներուն, մինչ «Անի»ի (Շիրակ) Բագրատունի քաղաքներն իր գանազանութիւն Մեծ

Աշոտ յաջորդեց իր հօրը՝ Սմբատի, որ, ըստ Ասողիկի (Ժ. դար) Հայոց 340 (Քրիստոսի 891) թիւին՝ գահ բարձրացաւ, և 24 տարի թագաւորելէ ետք մեռաւ Հայոց 364 (Քս.ի 915) թիւին: Նոյն հեղինակը կ'ըսէ նաև թէ Աշոտ իր հօրմէն ետք 15 տարի ապրեցաւ, որուն 8 տարին գահուն վրայ, և մեռաւ Հայոց 378 (Քս.ի 929) թիւին: Ըստ այսմ, Աշոտ պէտք է թա. գաւորած ըլլայ 921էն մինչեւ 929: Ասողիկ կ'ընդունի 7 տարուան անտերնջութեան շրջան մը, Սմբատի մահէն (915) մինչեւ Աշոտի գահակալութիւնը (921):

Հակառակ իր ճշգրտութեան, այս ժամանակագրութիւնը գրեթէ բախտաբար խնդրական է: Ըստ Յովնանէս Կաթողիկոսի, որ Աշոտի և անոր հօր՝ Սմբատի ժամանակակից է և նոյնիսկ անոնց խորհրդականը, Սմբատ թագաւորած է 22 տարի, ինչ որ ինքնին բաւական է կառկածելի ընծայելու համար Ասողիկի հաշիւը: Թ. Արծրունի Սմբատի հօր մահը կը դնէ Հայոց 339 (Քս.ի 890) թիւին, և Ասողիկ Սմբատի գահակալութեան թուականը կը դնէ Հայոց 340, այսինքն Քս.ի 891 թիւին: Ուրեմն 891ը առաջին տարի: պիտի ըլլայ, իսկ վերջինը, այսինքն 24րդ տարին, պիտի համապատասխանէ Հայոց 363 և Քս.ի 914 թիւին և ոչ թէ Հայոց 364 և Քս.ի 915 թիւին, ինչպէս սխալ հաշուած է Ասողիկ: Եւ ինչ որ այս տարին է որ Մովսէս Կաղանկատուացի կը դնէ Սմբատի մահը, և Միսիթար Այրիվանեցի ալ նոյն թուականը ընդունած է: Սամուէլ Անեցի իր գործին մէջ երկու թուականներն ալ գրած է, Հայոց առաջին (փրթոս թիս Մեկալիս Արմենիս) ճիշդ ոսով: Անդ:

այնպէս որ, ըստ անոր, Սմբատ անգամ մը մեռած է 914ին և անգամ մըն ալ 915ին (և ոչ 917ին, ինչպէս տպագրուած է, ՊԺԻ ուղղելի է ՊԺԵ): Վերջապէս Ստեփաննոս Օրբելեան Հայոց 362 թուականը ընդունած է, անշուշտ համադրելով Ասողիկի և Յովնանէս Կաթողիկոսի տուեալները, $340 + 22 =$ Հայոց 362 կամ Քս.ի 913 թիւը: (2)

Ասողիկի և ուրիշ հեղինակներու տեղեկութիւնները, ինչ որ ալ ըլլան իրենց տարբերութիւնները, անկախ աղբիւրներու գոյութիւնը ենթադրելի չեն տար, այլ այս կամ այն կերպով Յովնանէս Կաթողիկոսէն սերած են: Պէտք է ուրեմն զանոնք ճշդել առաջին աղբիւրին համաձայն, և այս աղբիւրն ալ քննել՝ որոշելու համար թէ՛ այն թուականը որով կը դրանք և թէ՛ Աշոտի թագաւորութեան շրջանին պատահած զէպքերուն ժամանակագրական կարգը:

Յովնանէս Կաթողիկոս, (3) էջ 214, բաւական ճշգրիտ թուական մը կուտայ, որ կըրնայ մեկնակէտ ծառայել մեր հետազոտութեանց: Այս թուականն է Սմբատ թագաւորին հակառակորդ Ատրպատականի էմիր Եուսուֆ (Եուսուֆ) Պին Ապուս Սաճի տապաւնութեան թուականը: Եուսուֆ, ըստ Յովնանէս Կաթողիկոսի, Հայոց 358 տարուոյ Զատին, այսինքն 16 Ապրիլ 909ին, Սիւնեաց գաւառը արշաւեց:

(2) Օրբելեան, Պատմութիւն Երկրին Սիսական, Գլ. 38:

(3) Յովնանու Կաթողիկոսի Դրասիրանկերացոյ Պատմութիւն Հայոց (Ղուկասեան մատենադարան, Թիֆլիս 1912):

Նոյն տարին ամառն ի բուռն էմիրը աւելն միջոցի դիմաց գերի վարելու համար Սմբատ թագաւորը, բայց չըյաջողեցաւ և Դուռն վերադարձաւ հոն ձմեռելու համար (էջ 218): Սմբատ իր մայրաքաղաքը՝ Երազաւորի վերադարձաւ:

Յաջորդ տարնան (910, (էջ 218) Եռասուֆ պատերազմ մղեւ, Նիգի մօտ, Սմբատի որդւոյն Աշոտ և անոր եղբոր՝ Մուշեղի դէմ: Եռասուֆ պարտութեան մատնեց անոնց զօրքերը և պաշարեց Վաղսրշակերտը, Բագրևանդի մէջ: Ասողիկ այս պաշարումը կը դնէ Հայոց 359, այսինքն Քս. ի 910 թիւին, ինչ որ համաձայն է Յովհաննէս Կաթողիկոսի պատմածին:

Յետոյ Սմբատ դիմեց Խալիֆային, Տարօնի իշխան Գրիգորիկոսի միջոցաւ: Այս այն համբաւաւոր Գրիգորիկոսն է, զոր կը յիշէ Կոնստանդին Միրանեմին: Գրիգորիկոս «խոհեմ և հանճարեղ իշխանը» Խալիֆային կատարած դիմումին մէջ չյաջողեցաւ: Այդ ժամանակ Խալիֆային կայսրութեան մէջ ապստամբութիւններ ծագած էին. այդ պատճառաւ քաղաքական կացութիւնը նըպաստաւոր չէր միջամտութեան: Ըմբոստութիւնը, որուն կ'ականարկէ Յովհաննէս Կաթողիկոս, Գարմաթներու ապստամբութիւնն է, որուն պետը Էնքզինքը Մոհաի հռչակած էր 8 Յունուար 910ին և գրաւած՝ Աղեքսանդրիան: Խալիֆային լաւագոյն զօրավարը՝ Մուշիս Եգիպտոսի մէջ կը կռուէր ապստամբներուն դէմ: (1)

(1) Weil, Geschichte der Chalifen, II p., 594:

Յովհաննէս Կաթողիկոս կ'աւելցնէ թէ Լեւոն կայսրը (տպագրին մէջ, էջ 233, Կայ Բարսեղ, ինչ որ քաջայայտ սըխալ մըն է) պատրաստ էր Սմբատ թագաւորին օգնութեան հասնելու. բայց իր մահը արգելք եղաւ: Իր յաջորդն ալ՝ Աղեքսանդր, զոր կը մտահոգէին ապստամբական խռովութիւնները, չկրցաւ հայոց թագաւորին օգնել: Երկու կայսրերուն յիշատակութիւնը, որոնցմէ մէկը մեռաւ 11 Մայիս 912ին, իսկ միւսը՝ 6 Յունիս 913ին, ինչպէս նաեւ Կոնստանդին Տուքատի ապստամբութեան ականարկութիւնը, բնաւ չի նշանակեր թէ պատմագիրը 912-913ի դէպքերուն մասին կը խօսի այդտեղ: Իր պատմութեամբը տակաւին 910 տարին չէ անցած: Սմբատ կայսեր օգնութիւնը չէր խնդրած: Ասիկա լոկ ենթադրութիւնն է Յովհաննէս Կաթողիկոսին, որ, իբրեւ բիւզանդական կայսրութեան ջերմ բարեկամ, կը ձգտի արդարացնել քրիստոնեայ մեծ վեհապետին անտարբերութիւնը իր երկրին դժբախտութիւններուն հանդէպ, ճիշդ այն պահուն ուր նոյնիսկ անհաւատներուն պետը միջամտելու տրամադրութիւններ ունէր:

Յովհաննէս Կաթողիկոս անմիջապէս ետքը պատմութեան թելը ձեռք կ'առնէ: Սմբատ, իր տաքնապալից կացութեան կատարեալ գիտակցութեամբ, արտաքին ո'ւրեք օգնութեան յոյս չունենալով, եկաւ ապստանի կապոյտ բերդը, «միայն երկնային այցելութեան» սպասելով: Տարի մը վերջ, (էջ 234) տսեն 911ին, Եռասուֆ բերդը պաշարեց: Թագաւորը խորապէս յուզուեցաւ երբ տեսաւ որ քրիստոնեաները իրեն դէմահամետականներուն հետ կը միանային, և չուզելով իր եղբայր-

հասարակաց թշնամիին դէմ: Եռուստէ, այդ միացեալ ճակատը տեսնելով, զայրացաւ և, տկարներուն վրայ յարձակելով սկսաւ ժողովուրդին վրայ «թափել իր թոյնը»: Յովհաննէս կաթողիկոս (էջ 246-256) սըրտածմիկ կերպով կը նկարագրէ այն խժգժուութիւններն ու հարըստահարութիւնները, զոր դոր ծեց մահմետայան իմիրը, առանց խնայելու կիներուն ու փոքրիկներուն: Գուգարաց աշխարհէն Միքայելանուն երիտասարդ մը, ինչպէս նաեւ Գուգիթ և Գուրգէն Գնդուի եղբայրները նահատակուեցան (1): Երկրին վի-

ճակը ծանրացնելու պատճառ եղան նաեւ այն աւերումները զոր կը կատարէին քրիստոնեայ դրացիները՝ Յոյները, Ափսաղները (Եգեթացիք), Գուգարները և Ուտէացիները, պատրուս կելով թէ երկրին ըարգաւաճ վիճակը չար իմիրին նախանձը գրգռելու պիտի ծառայէր (էջ 256):

(1) Այս նահապետները կը տեսնուին 27 Մարտիին, ըստ Յովհաննէս Կարողիկոսի (պէսք է սրբագրել 20 Մարտի, ինչպէս է Ասողիկի եւ Յայմաւաւաւի մէջ): 912էն 916, Մարտի ամիսը կը համապատասխանէ Յունուարին: Յովհաննէս Կարողիկոսը այս մարտիոսները կը դասէ «սկար»ներուն կարգը, որոնք Եռուստի կասաղութեան զոհ գացին: Նոյն պատմագիրը անոնց մարտիրոսութիւնը կը դնէ Մաբաթի մահէն, ճոյժիսկ Առոսի բազաւորութեան ետ, հաւանականաբար 914ի Յունուար ամսուն: Միքայի ծանօթ է Վրական քրոնիկոնին, ու Կոպրոն մականունը կը կրէ: Ըստ Վարք Կոպրոնի՝ Միքայի, Յունուսի ձեռքը ինկաւ Մաբաթի մահէն առաջ: Brosset Histoire de la Géorgie, I, էջ 276:

Այս թշնամական վարմունքը, նոյն ինքն տնտես եղող որոնցմէ օգնութիւն կ'ակնկալուէր, ժողովուրդին մէջ վիշտ կը պատճառէր: Արտաքին պատերազմը և մրցակից պետութիւններէն ներքին պայքարները վերջ ի վերջոյ ժողովուրդին համընդհանրութիւնը սպառնցին: Այն առիթ տեսակ մը յեղափոխութիւն ծագեցաւ: «Խահար՝ ծագումը ունեցող մարդիկ», ինչպէս կ'ըսէ պատմաբանը, օրհուրեցան մեծերու դէմ չճանչնալու համար անոնց իրաւունքները» (1): Թագաւորներն ու իշխանները իրենց կարգին կը քանային կործանել նախկին նախարարական տունները և ըստ կամա նորեր ստեղծել անոնց տեղ: Շղթայազերծ կիրքերը կը սպառնային վեր ի վայր չընկնել ընկերային կարգը: յոռի բնազդները, նախաձեռն, չարութիւնը ազատ ասպարէզ գաւառ էին: Կոտորութիւնը մընչեց ամէնքը որ իրարու դէմ ելլեն զէն ի ձեռքին: Արիւնը կը հոսէր, տունները, գիւղերը և աւանները կը կործանէին: Խիստ սով մը ա'լ աւելի ծանրացուց թշնամութիւնը և անհամար զոհեր խլեց: «Կայծալնացայտ հուրը որ տեղաց մեր վըրայ, պատերազմիկներուն առողորմ սուրը, որ անդադար մեր վրայ կը տարածէր մահ»

(1) Անուասիկ Յովհաննէս Կարողիկոսի տղերք ամբողջութեամբ: «Նուագունեն Բան զմեծամեծ ձեռներէց լինիլ ջանային, եւ ծառայեն ըստ Սողոմոնի հնաւորին զի զճարտար տեսաւորեալ՝ գեղեցիկ գնացուցին եւ ինքիքանք ելցեն լեռնի վրայ անկախաւորացնուցնուց եւ առաջուր հարողս՝ խոխոսացեալք եւ սոնացեալք մեծաւ ապաստութեամբ» (էջ 255): (Մ. Թ.)

ւան հոտը, եօթը տարի տեւեցին, և մենք, մնացողներս, ստիպուեցանք պանդխտիլ» (էջ 261)։

Հեղինակը կը թուի այս պատկերը դիտմամբ չափէն աւելի մույլ ցոյց տուած ըլլալ, անձնական պատճառով մը։ Հայաստանէն մեկնած էր ինք Սըմբատի կենդանութեանը։ Սըմբատ խաղաղութեան բանակցութեանց համար զինքը Ղըրկած էր Եսեւսեֆի քով, որ զայն կալանաւորելով բանտ նետած էր։ Կաթողիկոսը կըրցած էր Աղուանից երկիրը փախչիլ և ապաստանիլ Ատըրբեյքանի իշխանի քով, անկէ անցնելու համար վրաց թագաւոր միւս Ատրնեբսեհին քով։ Սմբատի սպաննութեան, ինչպէս նաև Աշոտի գահակալութեան ատեն, ինք տակաւին Ատրնեբսեհին հիւրն էր։ Անշուշտ երիտասարդ թագաւորին և երկրին վիճակը չատճանր էր։ Բայց, հակառակ ասոր, պատմագիրը այդ վիճակին նկարագրութիւնը չափազանցած է, թեթեւ կերպով մը չքմեղացնելու համար ինքզինքը,

որ իր հօտը լքած էր, երբ Սմբատ թագաւոր իր անձը կը զոհէր իր պարտականութեանց։

Ատրնեբսեհի քով բանտուած ատեն, Կաթողիկոսը նամակ մը ստացաւ Կոստանդնուպոլսոյ Նիկողայոս պատրիարքէն (մականոնականին միսրիկ)։ Պատրիարքը, Հայոց, վրաց և Աղուանից երկիրներուն վրայ ճշնոյդ դժբախտութիւններէն խորագէտ զգ. ծուած, փրկութեան համար անհրաժեշտ կը նկատէր որ այս երկիրներուն իշխաններուն միջև համաձայնութիւն մը կնքուէր։ Ուստի կը յորդորէր Կաթողիկոսը ամէն ջանք ի գործ դնել, որպէսզի անոնք նորէն զիրար հասկնային։ Իրենց չի վայելեր, կ'ըսէր Պատրիարքը, մնալ «վայոնի գոռոցութեան

մէջ, զիրար սպաննելու համար։ Պէտք է զիրենք հրաւիրել որ մարդկային բանականութեան և քրիստոնէական հանդարտութեան համաձայն գործեն» (էջ 267)։

Պատրիարքը Կաթողիկոսին կ'ըսէր նաև թէ միեւնոյն ժամանակ կը գրէր Ատրնեբսեհ կուրա գաղատին և Ափխազիոյ աւագին, խրատելով զանոնք որ հետեւին Կաթողիկոսին յորդորներուն և համեմաշխ ապրին իրարու և Հայոց ու Աղուանից իշխաններուն հետ։ Պէտք է այս երկիրները միացնել, կ'ըսէր, ամբարիշտ թշնամիին՝ Ապուս Սաճի որդւոյն դէմ մարտնչելու համար, և ամէնէն աւելի Կաթողիկոսին վրայ կը ծանրանայ ամէն միջոց ի գործ դնել և մեծերուն վնասակար հակառակութեան վերջ տալ։ Երբ անոնց միջև համաձայնութիւն գոյանայ, կայսրը, պատրիարքին խորհուրդին հետեւելով, բանակ մը պիտի ղրկէ, որուն պիտի միանան կուրապաղատը, Ափխազիոյ աւագը և Հայոց իշխաններն ու մեծամեծները, և հասարակաց ուժերով պիտի յաղթուի թշնամին (էջ 268)։

Կաթողիկոսը անմիջապէս գործի ձեռնարկեց պատրիարքին պատգամը գործադրելու համար։ Սկսաւ Ատրնեբսեհը կուրապաղատէն և զայն հրաւիրեց աշխատիլ ցանկալի համաձայնութիւնը հաստատելու համար։ Յետոյ, կ'ըսէ Կաթողիկոսը, լսելով թէ Ինչ տըրտմալից տառապանքներ ու ամբարոպներ տեղացած էին Տիրոջ ժողովուրդին վրայ, խորապէս սգացի և աչքերէս արցունքի հեղեղներ հոսեցան։ «Յիշեցի այն տառապալից օրը, ուր իմ երկրէս բաժնուեցայ, և այս յիշատակը ցանցի մը պէս սիրտս սեղմեց։ Տկարացած ուժերս քիչ մը կազդուրելով Տարօնի

ճամբան բռնեցի: Հոն իմ վիշտերուս մխիթարութիւնը գտայ ազգակոններուս, իշխաններուն և ժողովուրդին քով և հողիս բացուեցաւ» (էջ 269-270):

Եղևուստի բանտին մէջ անցուցած օրերուն յիշատակը այնքան ցաւազին, տպաւորութիւն մը թողած էր իր վրայ, որ կաթողիկոսը չէր կրնար Հայաստան վերադառնալու որոշում տալ: Պիտի նախընտրէր Ատրնեսի քով մնալ, եթէ Նիկողայոս պատրիարքին կողմէ իրեն տրուած պաշտօնը զինքը չստիպէր Տարօն երթալ:

Տարօնի իշխան Գրիգորի քով հասած ատեն, կաթողիկոսը լսեց թէ Էմիլ Եղևուստի, որ Դուռն հաստատուած էր, նոր զոհեր կը փնտռէր: Իր զէնքերը դարձուցած էր վասպուրականի Գազիկին դէմ, որուն օգնութեամբ կործանած էր Սմբատը: Մոկաց և Կորդուաց անմատչելի լեռները Գազիկի ապստամբութեան մը կ'ընծայէին: Իր եղբայրը Գուրգէն և փեսան՝ Սմբատ Սիւնի, որ իր քով ապաստանած էին Սմբատի մարտիրոսութենէն ի վեր, իրեն կ'օգնէին Էմիլին գէտ:

Շապուհի որդին Աշոտ, որ Աշոտ Թագաւորին զարմիկն էր, Եղևուստի հետ կը գտնուէր. իր դիրքը շատ փափուկ էր: Մէկ կողմէ կը ջանար Էմիլին հետ իր բարեկամութիւնը չվտանգել և միւս կողմէ չէր ուզեր իր հայրենիքին դէմ չգործելու պարտականութիւնը ստնակոխ ընել: Իսկ Աշոտ Թագաւոր հաստատ կը մնար և կ'արժանանար ամենուն հիացումին՝ մահմետական, վրացի և գուրգարացի ասպատակներուն դէմ իր խիզախ արշաւանքներուն և յանգուզն սխրագործութիւններուն համար: Այնքան

ալ դիւրին գործ չէր կիրքերու ալեկոծեալ ծովը հանդարտեցնել, ինչպէս կը կարծէր Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքը, և բնականոն կեանքը վերահաստատել, առանց հեղիտակաւոր միջամտութեան մը: Կաթողիկոսը հասկցաւ այս պարագան, քանի որ նամակ մը ուղղեց կայսեր: Անշուշտ այս նամակը չգրեց առանց Գրիգոր իշխանին թելադրութեան, որուն հետ էր այն ատեն:

Կաթողիկոսին նամակը, որ պահուած է իր պատմութեան մէջ, խմբագրուած է այն երկայնաբան ոճով որ յատուկ է իրեն: Երկու կէտեր մասնաւոր ուշադրութեան արժանի են տնոր մէջ: Նախ կը նկարագրէ երկրին ողբալի վիճակը, հետեւանք անհաստաներուն աւերիչ արշաւներուն և փառատենչ իշխաններուն անհամաձայնութեանց, կը հաստատէ եղբրական մահը «բոլորից արեւելեայցս գլխաւոր» Սմբատի, որ «սոքանազեան ազգին» Հայոց անվրդով կեանք մը ապահոված էր (էջ 276):

Յետոյ, կաթողիկոսը կայսրէն կը խնդրէ «ձեռք բարձրացնել թշնամիին տաքաւանութեան դէմ, մինչև որ սպառի, փրկելու համար անոր ժառանգութիւնը և իր ամբողջ ոյժով լեցնելու համար Աստուծոյ մեծմայելութեան տաճարը,

որ գերեալ է և աշխարհի ապրտամբներուն ձեռքը մնացած է:» «Հալածեցէք չար գաղանները, կը գօչէ կաթողիկոսը, խփշտակիչ գայլերը, ապրտամբ հեթանոսները, վայրենի բարբարոսները, նուաճեցէք այն երկիրները զոր ի սկզբանէ պահած էիք ձեր քաղցր և ողորմալից օրէնքներուն շնորհիւ: Թօթափեցէք մեզ է այս հողը, որուն մէջ մխըրձուած են մեր թիկունքները,

ՍԼԿ
3831

մեր վիզէն քակեցէք այն լուծը, որ այս բանակային ձեռքին մէջ մեզ սպաննելու չափ ծանրացած է» (էջ 280):

Կայսրութեան հանդէպ իր անձնուիրութիւնը աւելի եւս ցոյց տալու համար, մեր պատմագիրը կը յայտարարէ թէ պիտի փափաքէր անձամբ այցելել կայսեր իր մայրաքաղաքին մէջ, ինչպէս որ իր երազն է երկար տոնէ ի վեր, թէ և անոր իրականացումը աննպաստ պարագաներու բերմամբ կարելի չէր եղած: Նոյնիսկ իր երազը շատ աւելի մեծ էր: Պիտի ուզէր կայսերական վեհափառութեան հովանիին տակ հաստատուիլ, ինչ որ կը նշանակէ թէ պատրաստ էր կաթողիկոսական աթոռը փոխադրել բիւզանդական Հայաստան:

Այսպէս պիտի ազատէինք կը շարունակէ կաթողիկոսը, իսմայէլացոց հալածանքէն, և ձեր թեւերուն հովանիին տակ ինքզինքն իսկ ստարեալ ապահովութեան մէջ գգաւով, պիտի արածէինք Աստուծոյ այն հօտը որ մեզի յանձնուած է, և մըշտընջենաւորապէս պիտի աղօթէինք Աստուծոյ ինքնակալ և տիեզերաքարոզ կայսրերուն խաղաղութեան, ապահովութեան և բարեհաստատութեան համար: Զեր օգնութեամբ, փառքով և շնորհքով պիտի կարենայինք հայ ժողովուրդը պատրաստել որ նախ Աստուծոյ հաճելի ըլլայ և ապա, Աստուծոյ կամքով, ձեզի: Զեր գահուն փառքին քով բոն մը պէտք է որ յայտնի ըլլայ. երբ ես, հօտիս խոնարհ հովիւը, յետ զօրափառ սուրբ նշանին հովանիին և ինքնակալ վեհապետներուն տակ հաստատուիմ, իմ հօտս և կղերս — Ժառանգութիւն Քրիստոսէ — իմ շաւիղիս պիտի հետեւին աւելի փութեամբ և պիտի գան արածիլ ձեր տիեզերական արօտավայրին բանական

Հոռմէական կայսրութեան, ինչպէս Իտալիոսն և համայն սիան» (էջ 282—283):

Այն գաղափարները, կաթողիկոսը կ'արտայայտէ նաեւ ինչ, քրիստոնէական կայսրութեան անձնուէր հոգւոր պետի մը յատուկ անձնական և մասնաւոր գաղափարն է: Երկրին բուն տիրերը անշուշտ այս գաղափարներուն համար չէին: Անոնք ալ կայսրութեան համար համակրութիւններ ունէին և պատրաստ էին անոր հետ գործակցելու բայց չէին ուզեր իրենց անկախութիւնը կորոնցնել կայսր

թեան հպատակելով, և միանալ «կայսերական արօտավայր ոչնչարներուն»: Բայց կը թուէր Հայաստանեայց եկեղեցւոյ պետը այդքան հեռուները չէր երթար, և այս խիղան բացատրութիւններով միայն քրիստոնեայ կայսեր պաշտպանութիւնը խնդրել կ'ուզէր Պիտի տեսնենք որ շատ չանցաւ պիտի հրաժարի «կայսրը տեսնելու իր երազէն» այն պահուիսկ ուր այս երազին իրագործումը իրմէ կախում ունէր:

Կայսրը կաթողիկոսին նամակէն տեղեկանալով Հայաստանի անցողարձերուն, անմիջապէս պաշտօն յանձնեց թէոթորոս Վասիլիկոս (Վասիլիքոս) անուն մէկու մը Հայաստան երթալ կաթողիկոսը և Աշոտ թագաւորը Պոլիս բերելու համար: Դեպքանը կաթողիկոսը գտաւ Տարսիս մէջ, ուր կը գտնուէր տակաւին Գրիգոր Եւսեբիոս քով: Կաթողիկոսը ընդունեց կայսեր հրաւերը և թէոթորոսը Աշոտ թագաւորին քով զրկեց: Աշոտ Պոլիս մեկնեցաւ: «Իր ուղեւորութեան ընթացքին, կ'ըսէ մեր պատմագիրը, Աշոտ ամէն տեղ շատ հիւրամեծարութիւն գտաւ, իրեն ընծայուեցան արքայական պատիւներ

բոլոր այն իջեւաններուն մէջ
ուրկէ անցաւ: Երբ մայրաքա-
ղաք հասաւ, ընդունուեցաւ կայ-
սեր կողմէ բարձրաստիճան պաշ-
տօնակալի մը պէս, իրեն ընծայ-
ւեցաւ մեծապէս պատ լարեր
տեղ մը: Աշոտ ստացաւ փառ-
քի փարթամութիւն ո՛չ թէ ու-
րիշ տիտղոսակիրներու պէս,
այլ իբրեւ թագաւորն բողբոջ,
զոր կայսրը կը ներկայացնէր
իբրեւ թէ արդէն իր պոշտպան-
եալը ըլլար, և կը հրահանգէր
թագաւորելու արուեստին մէջ
(1) Ձայն պարզապէս կը կոչէր
մարտիրոսին զաւակը և իր սի-
րելի որդին: Եւ որ տուաւ ծի-
րանի կրելու արտօնութիւն,
երեւելի ոսկեհիւս հանգերձներ,
ոսկետուն քողեր, մէջքը անցուց
թանկագին քսրերով ընդելուզ-
ւած գօտի մը: Եւ այս՝ ո՛չ թէ
մէկ, այլ քանի մը անգամ:

Նուէր ստացաւ նաեւ սրավար
և անիպարանոց երիվարներ
«գեղեցիկ զինուք և զարդուք»,
և իրեն համար պատրաստեցին
բազմաթիւ բաժանիկներ և սպաս-
ներ, ինչպէս և ոսկեղէն և ար-
ծաթեղէն առարկաներ: Մեծ
պատիւներ ընծայուեցան նաեւ

(1) Նախադասութիւնը բա-
ւական տարած է: Պատիւը ի՞նչ
բանի մէջ կը կայանայ, արժա-
յական արուեստը ուսանելու՞ն
թէ կայսերական շահանդէսե-
րուն ներկայ գտնուելուն մէջ:

(«Մերայ ապա ի հանդիպումն
մեծի կայսերն: Եւ անդ առ ի
նմանէն մեծավայելուչ գահին
սլոսիւ առեալ իսկ զամենայն
գահեքեցս քնկալեալ զփառաց
փարթամութիւն ոչ իբրեւ զայս
նման պատուաւորս, այլ իբրեւ
զբազաւորագուն բողբոջ՝ գրեթե
բնդ իւրով իսկ կայսր գնա հա-
րայարմար ցուցանէր եւ քաղա-
քական հրահանգաց հանդիսին
նոխացուցանէր»: Էջ 285):

այն նախարարներուն զոր Աշոտ
իրեն հետ տարած էր. չառ հոգ
(յուսն. բոգա) և առատաձեռն
ռոճիկներ յատկացուեցան անոնց
մինչեւ որ Աշոտ իր երկիրը վե-
րադարձաւ» (էջ 285—286):

Կաթողիկոսը ճամբայ ելած
էր Պոլիս երթալու համար, բայց
երբ Տարօնէն Դերջան հասաւ,
միտքը փոխեց և, հակառակ կայ-
սեր կրկնակի պահանջման, հրա-
ժարեցաւ ուղեւորութիւնը շա-
րունակելէ: Ինչպէս որ կը բա-
ցատրէ ինք, յանիրաւի Քաղկե-
դոնականներուն համակիր նը-
կատուելու վախը զինքը արգի-
լեց կատարելէ այս համարդու-
ղութիւնը, որ կրնար տկարա-
միտները գայթակղեցնել: Այսու
հանդերձ կաթողիկոսը յառաջա-
ցաւ մինչեւ Եկեղեցոյ գաւա-
ռը, անշուշտ Պոլիս երթալու
համար: Յայտնի կ'երևայ որ
չէր կրնար վճռական որոշում
մը տալ: Այս ուղեւորութիւնը
բացատրելու համար կ'ըսէ թէ
Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի սրբա-
գործած վայրերը տեսնել կը
փափաքէր: Կաթողիկոսը յու-
զումով այցելեց Հայաստանեայց
Եկեղեցոյ հիմնադրին այրը,
աղբիւրը, պարտէզը, ոստ մը
կտրեց այն ծառէն զոր Լուսա-
ւորէչ անձամբ անկած էր, և
այդ գաւառին վանքերուն մէջ
մնաց շուրջ ինը ամիս, կ'երե-
ւայ թէ սպասելով որ Աշոտ Պո-
լիսին վերադառնայ: Աւելի քան
հաւանական է որ այս վանքե-
րուն վանականներուն ազդեցու-
թեան տակ կաթողիկոսը հրա-
ժարեցաւ կայսեր այցելելու
որոշումէն:

Այս միջոցներուն, Եռասուֆ
Վասպուրականի Գագիկին դէմ
ստուար ուժերով կը կռուէր:
Սմբատի եղբրական վախճանը
այնքան հրահանգիչ դաս մըն էր
որ Գագիկ չէր կրնար դուրս
ծուլ նենգամիտ իմիրին առջեւ,
որ իրմէ օգտուած էր Հայոց
թագաւորին դէմ և հիմա ալ
իրեն դէմ ելած էր: Եռասուֆի

« առջին յարձակումները ետ
մղուեցան: Էմիրը, զայրացած,
Գազիկի հողերուն վրայ խոյա-
ցաւ, բայց համարձակեցաւ
զայն հաւածել լեռներուն մէջ,
որ Գազիկ քաշուած էր, և ետ
դարձաւ առանց յաջողութեան:
Գազիկ իր մայրաքաղաքը վե-
րադարձաւ, պատրաստութեանց
ձեռնարկեց Էմիրին նոր ծրա-
գիրներուն դէմ դնելու համար,
և այս նպատակով ապահովեց
Ատոմ Անձեւացի և Գրիգոր
Մոկացի իշխաններուն աջակ-
ցութիւնը:

Այս եղելութիւններուն
լուրը Աշոտի ականջը հասաւ
Պոլսոյ մէջ, Աշոտ մեկնեցաւ
Պոլիսէն: Կայսրը իրեն տուաւ
սպաներ և զօրք: Եռասուֆ, որ
իր քով կը պահէր միւս Աշոտը
— Թագաւորին զարմիկը — փու-
թաց զայն Թագաւոր պսակել և
Դուին շրկել, որպէսզի արքա-
յական իշխանութիւնը առնէ
Աշոտի ձեռքէն: Էմիրին նեն-
գամտութիւնը աւելի զօրաւոր
եղաւ քան երկու իշխաննե-
րուն խոհեմութիւնը: Քաղա-
քային պատերազմը անգամ մը
ևս երկիրը խռովեց: Սիւնեաց
Սմբատ իշխանը, որ Գազիկի
քով ապաստանած էր, վերա-
դարձաւ Աշոտի կողմը անցնե-
լու համար: Այս ժիջոյին կո-
թողիկոսն ալ վերադարձաւ Ե-
կեղեաց գաւառէն, երկու Թա-
գաւորներուն հրաւերին վրայ:
Շնորհիւ այն հեղինակութեան,
զոր կը վայելէր երկուքին քով,
կաթողիկոսը կրցաւ զանոնք
հաշտեցնել:

Յովհաննէս կաթողիկոս Դեր-
ջան և Եկեղեաց գաւառը գա-
ցած էր երբ Աշոտ Պոլիս կը
մեկնէր: Դերջանի մէջ մէկ և
Եկեղեաց գաւառին մէջ ինը
ամիս մնացած և չուրջ տասը
ամիս վերջ վերադարձած էր
Աշոտի քով, որ Պոլիսէն կու-
գար: Աշոտ անշուշտ այնքան
ատեն Պոլիս մնացած էր որքան
կաթողիկոսը Դերջան և Եկեղ-

եաց գաւառը: Եթէ Աշոտ, ինչ-
պէս որ տեսանք, 914ի Սեպ-
տեմբերէն առաջ Պոլիս կը
գտնուէր, իր վերադարձը,
տասը ամիս ետքը, յաջորդ
տարուան (915) ամրան սկիզբը
կ'իյնար:

Սիւնեաց Սմբատ իշխանը
վասպուրականէն Աշոտի քով
եկաւ: Օրբէլեա ի Պատմութեան
մէջ (գլ. 48) պահուած հիմնա-
գիր մը կը հաստատէ թէ Սմբատ
իր հողերուն մէջ կը գտնուէր
Հայոց 364, այսինքն Գ. ի 915
Ապրիլ—916 Ապրիլ թուակա-
նին, Հոն գացած էր Աշոտի
քովէն, ինչ որ Աշոտի վերա-
դարձը կը դնէ 915ին:

Աշոտի ընկերացան կայսե-
րական զօրքեր, որոնց շնորհիւ
յաջողեցաւ իր իշխանութիւնը
ամրապնդել: Բիւզանդացիները
այս մասին չեն խօսիր, իսկ
արաբական աղբիւրները կը վը-
կայեն թէ Հիճրէթի 303 (17
Յուլիս 915 — 4 Յուլիս 916)
թիւին, բիւզանդական բանակը
Մարաշի, Սամսոնի և Հիսն
Մանսուրի կողմերը ասպատա-
կութիւն մը կատարեց, աւե-
րեց երկիրը և 50.000 գերի
առաւ: Մարաշի շրջանին մէջ
ասպատակութիւնը կը վարէր
հայազգի Մլին (Լիւկանդոսի
Մելիսաթ) (1): Շատ հաւանա-
կան է որ այս արշաւանքնե-
րուն ատեն բիւզանդական բա-
նակէն ջոկատ մը Աշոտ իշխա-
նը իր երկիրը առաջնորդեց:
Այս վարկածը պիտի հաստատէր
Աշոտի վերադարձին թուականը
(915ի աւստը):

Սմբատ Սիւնիի երեք եղ-
բայրները՝ Սահակ, Բաբգէն և
Վասակ՝ Սմբատի հետ անոր
երկիրը վերադարձան նոյն տա-
րին՝ 915ին, Այն ատեն Եռասուֆ
ազատ արձակեց Սմբատի և Սա-
հակի կէները, որոնք իր քով
գերի էին ներշնչի բերդին գը-
րաւումէն ի վեր, որ տեղի ու-
նեցած էր Սմբատի մահէն թիչ

վերջ, Գերինները երկու տարի
բանտը մնացած էին, որով
չուրջ 913ին գերի ինկած ըն-
լալու են: Սմբատ պաննուե-

ցու առնց զերուեմենէն քիչ
առաջ, ինչ որ մեզ կը տանի
913ի սկիզբը կամ 912ի վերջը:
Այս պարագան սլ կը հաստատե-
թէ այն թուականը, զոր սը-
ւինք Սմբատի մահուան համար,
ճիշդ է:

Այս ամէնը նպատաւոր
չեն Ասողիկի ժամանակագրու-
թեան, որուն համաձայն Սըմ-
բատի մահը պատահած է 915ին
կամ աւելի ճիշդը 914ին, որմէ
ետք եօթը տարուան անտերըն-
ջութեան շրջան մը տիրած է:
Աշոտ զահ կը բարձրանայ 921ին
և կ'իշխէ մինչև 929: Այս ժա-
մանակագրութիւնը մեծ զար-
մանք կը պատճառէ, որովհետև
Սմբատի և Աշոտի իշխանու-
թեան համար Ասողիկ Յովնան-
նէս կաթողիկոսէն տարբերազ-
բիւր մը չէ ունեցած աչքի
առջև: Ո՛ւրկէ առած է ուրեմն
եօթը տարուան անտերընջու-
թեան շրջանին մասին իր տե-
ղեկութիւնը: Այս տեղեկու-
թիւնը առնչութիւն չունի արդ-
եօք Յովնաննէս կաթողիկոսի
Պատմութեան այն հատուածին
հետ, ուր այս վերջինը կ'ողբայ
այն թշուառութիւնները որ եօ-
թը տարի տեւեցին և զինքը
ստիպեցին որ պանդխտի: Յով-
նաննէս կաթողիկոս այս եօթը
տարուան շրջանը կը հաշուէ
Եռանդի բանտէն փախչելէն
մինչև Եկեղեցեաց գաւառը Ա-
շոտի քով վերադառնալը 915-
916ին:

Կը թուի որ Ասողիկ Յով-
նաննէս կաթողիկոսի այս հա-
ւածին իմաստը լաւ չէ հասկցած:
Նսխ սխալած է Եռանդի գա-
լուն թուականը դնելով 907ին
և հեռանալուն թուականը՝
914ին: Եռանդ շատ աւելի
երկար ատեն մնացած է Հայաս-
տանի մէջ, 901էն մինչև 919

և 922էն մինչև 926: Ասողիկ
կ'ըսէ. «Էմիր Եռանդ, եօթը
տարի Հայաստան մնալով, մեր
ժողովուրդը կոտորեց սուրով,
սովով և գերութեամբ»: Սա-
կայն ըստ Յովնաննէս կաթո-
ղիկոսի, ո՛չ թէ Եռանդի հե-
ռացումն է որ վերջ դրած է Է-
միրին հարստահարութեանց, այլ
Աշոտի վերադարձը կայսեր քո-
վէն: Իր սխալը ուղղելու հա-
մար, Ասողիկ ենթադրութիւն
մը կ'ընէ, որ նոյնպէս որոշ է:
Յովնաննէս կաթողիկոս, Սմբա-
տի վախճանը պատմելէ ետք,
կը յիշէ այն թշուառութիւնը
որ եօթը տարի տեւեցին: Կ'ե-
րեւայ թէ Ասողիկ, այս տողե-
րը կարդալով, հետեցուցեր է
թէ եօթը տարուան սկիզբը
պէտք է հաշուել Սմբատի մահ-
ւան թուականէն սկսեալ, և այս
կերպով Աշոտի գահակալութեան
տարին 921ին դրեր է (914+7=921): Այս սխալը դիւրաւ կը
բացատրուի, որովհետև ճիշդ
այդ տարին է որ Եռանդի յա-
ջորդը, Էմիր Ապուզ, Աշոտի
տուաւ ռահնօսան (արքայից ար-
քայ) շնորհալից տիտղոսը: Հա-
յոց թագաւորը այսպէս ճանչ-
ցուեցաւ Խալիֆային կողմէ:
Թերեւս Ասողիկ այս թուակո-
նը Աշոտի իշխանութեան իրա-
կան սկիզբը նկատած է: Ամէն
պարագայի մէջ, իր ժամանա-
կագրութիւնը կամայական է և
անընդունելի: Անոր փոխարէն
պէտք է ընդունիլ ժամանակա-
կից պատմագիր Յովնաննէս կա-
թողիկոսի ժամանակագրու-
թիւնը:

Բ.

Երկար մակդիրը Աշոտի տրուած է իր «քաջապինդ արութեան» համար (Ասողիկ, Գ. ԳԼ. 6): Աշոտ հօրը ժառանգը պահպանելու համար ստիպուեցաւ անդադար պատերազմիլ արտաքին և ներքին թշնամիներուն դէմ, պայքարիլ իր գարմիկին՝ Եղևուծի պաշտպանեացին վտանգաւոր թշնամու թեան դէմ, և զսպել իր անհանդարտ վասալներուն փառասիրութիւնները: Վասակ և Աշոտ Գնդունի եղբայրները, որ Սմբատ թագաւորէն ստացած էին Շամշուլտի բերդը (Տաշիրի մէջ) մերժեցին Աշոտի հնազանդիլ: Անոնց դէմ առաջին արշաւանք մը ձախողեցաւ: Աշոտ ստիպուեցաւ Աղւանից երկրին մէջ զինակից մը փնտռել, Աղուանից իշխան Սահակ Սեւաստայի աղջկան հետ ահապանալով: Իր հարսնիքին ատեն, Եղևուծ անոր զրկեց արքայական թագ և թանկագին նուէրներ, հանդերձներ և երիւվարներ, և նոյն իսկ անոր տրամադրութեան տակ դրաւ մահմանական ձիաւորներու ջոկատ մը: Թէ ինչո՞ւ Եղևուծ յանկարծ իր քաղաքականութիւնը փոխեց Աշոտին կատմամբ, պիտի տեսնենք քիչ մը անդին: Հակառակ Եղևուծի ըմբոստեանի, իր զինակիցը՝ հակարքայ Աշոտ, որ Գուին հաստատուած էր, շարունակեց իր թշնամութիւնը: Աշոտ Գուինի առջեւ հասաւ այն օգնական զօրքով, զոր իր աները տուած էր իրեն: Հակարքան զայն ստիպեց հեռանալ: Աշոտ իր բարեկամին՝ վրաց Գուրգէն իշխանին քով գնաց և Գուին վերադար

ձաւ նոր ուժերով, իր հակառակորդին դէմ: Այս անգամ Յովհաննէս կաթողիկոս միջամրեց և յաջողեցաւ երկուքը հաշտեցնել, առանց կռիւի: Աշոտ նորէն վերադարձաւ իր աներոջ՝ Սահակ Սեւաստայի քով, որուն օգնութեանը կը կարօտէր զգաստու թեան հրաւիրելու համար ուրիշ վասալ մը՝ Ուտիգաւառին գոռոզ իշխանը՝ Մովսէս, որ ապստամբած էր թագաւորին դէմ, թէեւ Աշոտ զինքը իշխան կարգած էր այս գաւառին «ճիւղադարձող» ցեղախումբերուն: Մովսէս ջախջախուեցաւ և խստորէն պատժուեցաւ: Աշոտ խարել տուաւ անոր աչքերը:

Աշոտ, յաղթանակով վերադարձաւ իր երկիրը՝ Շիրակ: Հոն ուրիշ անակեկալ մը կը սպասէր իրեն: Նշաւորը՝ Աբաս, որ ամուսնացած էր վրաց Գուրգէն իշխանին աղջկան հետ, այդ իշխանին հետ իրեն դէմ դաւ մը կը պատրաստէր, որուն հոգին կը թուէ եղած ըլլալ իր հակառակորդը՝ հակարքան Աշոտ: Գեղարքունեաց գաւառին իշխանը՝ Վասակ Աշոտի քով փութացաւ ի նշան հաւատարմութեան, բայց ամբաստանուեցաւ թէ ինք ալ դաւադիրներուն հետ կը գործակցէր, որովհետեւ նամակ մը ստացած էր հակարքայ Աշոտէն և Աբասի աներ (1) Գուրգէնէն: Աշոտ զայն կալանաւորեց և կայան բերդին մէջ բանտարկեց:

Այս առիթներն է որ Եղևուծի յաջորդ կարգուեցաւ նոր կառավարիչ մը, որ Զարգինի կը կոչուէր և իսախիֆային կողմէ թագ մը բերած էր Գագիկ Արծրունիին գլուխը գնելու համար, մեծ դժգոհութիւն պատճառելով Եղևուծի, որ Գագիկ կը ռիսերիմ թշնամի մը կը նկատէր:

(1) Յովհաննէս կաթողիկոս, էջ 305: «Հակաբայ Առս եւ Գուրգէն՝ իր աները» ուղղել «եւ Գուրգէն՝ իր եղբոր աները» (աներոյ եղբաւր իւրոյ):

Տնարգիւնի կառավարիչ ան-
ւանու մը կը բացատրէ թէ ո-
րո՛ւն դըռու մովը տեղի կ'ունե-
նային այս բոլոր ղէպերը, ո-
րոնց շարքը դեռ չէ աւարտած:

Ստորանքներով և գրգռու-
թիւններով լեցուն միջավայրի
մը մէջ ոչինչ հաստատուն է,
ո՛չ բարեկամութիւնը և ոչ ալ
հաւատարմութիւնը: Աշոտի ա-
ները՝ Սահակ Սեւադա իշխանը
զոր Աշոտ իր գլխաւոր նեցուկը
կը նկատէր, թագաւորին դա-
ւաճանելու կարգը իրեն հասած
համարեց: Արիւնահեղ բախում
մը անխուսափելի էր առանց ա-
ւագսնիին միջամտութեան, որ
յաջողեցաւ փեսային և աներոջ
միջեւ խախտած վստահութիւնը
վերահաստատել:

Աշոտ թագաւոր շատ լաւ
գիտէր թէ այս բոլոր ապստամ-
բութեանց պատճառը իր զար-
միկն էր, որ կը ցանկար գահ
բարձրանալ: Այս պատճառաւ
յանկարծակի յարձակեցաւ անոր
մայրաքաղաքին Դուինի վրայ,
զոր գրաւեց: Անկէ յետոյ, վրաց
Ատրներսեն թագաւորին քով
գնաց և անոր հետ քալեց հա-
կարքային կողմնակից Գուր-
գէնին վրայ: Հակարքան Գուր-
գէնին օգնութեան փութաց,
ինչպէս նաև Աշոտի եղբայրը՝
Աբաս: Երեք դաւադիրները,
չհամարձակելով ճակատ տալ
Աշոտ թագաւորին ղէմ, ան-
մատչելի կիրճերու մէջ ապաս-
տանեցան: Բայց Աշոտ և Ատըր-
ներսեն հալածելով զանոնք բա-
տիպեցին որ հաշտութիւն խընդ-
րեն, և խոստացան դարձանել
իրենց պատճառած աւերները:

Աշոտի աներոջ նորէն ա-
պստամբած ըլլալուն լուրը
յաղթականներուն վստահու-
թիւնը խանգարեց: Սահակ Ու-
տի մտած էր, աւերած և գրա-
ւած՝ Զորափորի և Կայեանի
բերդերը, և Կայեանի մէջ բան-
տարկուած վասակը ազատ ար-
ձակած: Ապստամբը այրել տը-
ւած էր հռչակը և ռիւք բռն-

նած էր Տաւուշի մօտ ձորի մը
մէջ: Աշոտ թագաւոր Սահակի
80.00ին ղէմ միայն 300 զինուոր
ունէր: Ուստի առաջարկեց
հաշտուիլ, պայմանաւ որ Սա-
հակ դրաւած ամրոցները և տա-
րսգրած ժողովուրդը վերա-
դարձնէր: Սահակ, վստահ իր
յաջողութեան, չթողուց որ Ա-
շոտին շեսպանը վերադառնայ
և անոր յայտարարեց թէ սու-
րով պիտի պատասխանէր Աշո-
տին: Աներոջը լրբութենէն
զայրացած, Աշոտ այն ատեն
երեւելի քաջադորձութիւն մը
կատարեց, որուն վրայ մեծ
հիացումով կը խօսի Յովհաննէս
Կաթողիկոս: Երկու հարիւր
հօգիով ինչպէս իր հակառակոր-
դին 8000ին վայ և զանոնք
փախուստի մատնեց: Սահակ և
իր օրդին Գրիգոր գերի բռ-
նուեցան, և Աշոտ, քիչ մը
ատեն վարանելէ ետք, հրամա-
յեց անոնց աչքերը կուրցնել:
Գարդմանի ամրոցը և պար-
տուած իշխանին բոլոր հողերը
Աշոտի ձեռքը անցան:

Սահակի պարտութենէն քիչ
առաջ, ըստ մեր պատմաբանին,
Եռուսեփ իր վեհապետին ղէմ
ապստամբեցաւ, մէկ կամ եր-
կու անգամ պարտութեան մատ-
նեց խալիֆային բանակը, բայց
ի վերջոյ ջախջախուեցու և
շղթայակալ խալիֆային քով
տարուեցաւ:

Արաբական աղբիւրները կը
հաստատեն հայ հեղինակին այս
սեղեկութիւնը: Եռուսեփ, իբր
կառավարի Ատրպատականի,
երբեք մեծ վստահութիւն չէր
ներշնչած Պաղատաի: Ոչ ոք կը
տարակուսէր թէ առիթ կը
կը փնտէր անկախութիւն հռ-
չակելու համար:

Հիճրէթի 299 տարին իսկ
(29 Օգոստ. 911 — 18 Օգոստ.
912), երբ խալիֆային բանակ-
ները Գարմաթներուն ապստամ-
բութիւնը զսպելու գործով ըզ-
րաղած էին, Եռուսեփ պաշտօ-
նապէս դադարեցուց խալիֆային

վճարելի սովորական հարկե-
րուն առաքումը:

Քսենի մը տարի ետք, Հիմ-
բեթի 340 տարի (5 Յուլիոս

916—24 Յունիս 917), Ագրպայ-
ճանի էմիրը, հակառակ անօր
որ Ռայի, Քաղուխնի, Ջենկա-
նի և Ահարի կուսակալութեան
պաշտօնն ալ իրեն յանձնուած
էր, մերժեց հարկ վճարել,
պատրուակելով թէ իր եկա-
մուտները հաշիւ կը բաւէին իր
կառավարութեան յանձնուած
երկիրներուն ծախքերը հոգա-
լու:

Հիմբեթի 305 տարին (24
Յունիս 917 — 14 Յունիս 918),
խալիֆան զօրք ղրկեց էմիրը
խելքի բերելու համար: Առա-
ջին յաջողութենէ մը ետք, Եու-
սուֆ զգաց թէ դատը կորսն-
ցուցած էր: Բանակցութեան
մտաւ և առաջարկեց որ խա-
ղաղութիւն շնորհուի իրեն,
ամէն տարի 700.000 ոսկի վը-
ճարելու պայմանով: Պաղտատ
մերժեց այս առաջարկները:
Կռիւր վերսկսաւ և զօրավար
Մուսիս, 19 Յունիս 919ին,
Եուսուֆի վրայ յարձակեցաւ
Արտիպիլի մօտ, յաղթեց անոր
և զայն գերի վարեց:

Յաղթական Մուսիսի վե-
րադարձէն ետք, Սպուք (Ըս-
բուք) տնուն մէկը, որ Եուսու-
ֆի ազատագրուած գերիներէն
էր, իր պետին կողմնակիցները
ժողովեց, վանեց խալիֆային
զօրքերը, որոնց հրամանատարն
էր Ուսպայտ (կամ Ապա) Ալլահ
Պին Մուհամմատ ալ Տարի-
գի(1):

Այս թանկագին տեղեկու-
թեանց շնորհիւ, որ մասամբ
ծանօթ են նաեւ Յովհաննէս կա-

թողիկոսին, կը դիւրանայ ըմ-
բռնումը այն դէպքերուն զոր
պատմեցինք հայ պատմագիրն
հետեւելով, և կ'օգնեն մեզի որ
անոնց ժամանակագրութիւնը
պատրաստենք և անոնց պատ-
ճառները բացատրենք:

Եուսուֆ խալիֆային հետ
գփուեցաւ 911ին: Նոյն տարին
է որ յարձակեցաւ Մաքտի վրայ
և զրաւեց Կապոյտ Բերդը և
գերեց թագաւորը: Էմիրը ճիշդ
ատենը գտած էր: խալիֆան
զբաղած էր ներքին դժուարու-
թիւններով և, ինչպէս կը վկա-
յէ Յովհաննէս կաթողիկոս,
ի վիհակի չէր էմիրին ապստամ-
բական փորձերը զսպելու:

Նոյն Եուսուֆը երկար ա-
տեն հակարքայ Աշոտը պաշա-
պանելէ ետք, լքեց զայն և
ճանչցաւ համանուն Աշոտ թա-
գաւորը, անոր ղրկելով արքա-
յական թագ: Պատճառ մը կայ
այս դէպքը դնելու այն ժամա-
նակ երբ Եուսուֆ գիտէր թէ
խալիֆան իրեն ղէմ զօրք կը
ղրկէր, այսինքն 917ին: Պատե-
րազմը սկսաւ և երկու տարի
տեւեց (917—919): Արդ, այդ
ատեն է որ Աշոտ թագաւոր
ներքին դժուարութիւններուն
ղէմ պայքարիլ ստիպուած էր:
Առաւել կամ նուազ յայտնի գի-
նակցութիւն մը, որուն մաս կը
կազմէին իր եղբայրը, զարմի-
կը, աները, բարեկամը և վա-
սաւրները, իրեն ղէմ գէնք կը
բարձրացնէր: Յովհաննէս կա-
թողիկոս այս յանկարծական
դիմաշրջութիւնը բացատրելու
համար կ'ըսէ թէ նախանձի և
փառասիրութեան աղիտալի կիր-
քերուն հետեւանքն էր: Բայց
քաղաքական գործերու մէջ անձ-
նական շարժառիթները, ինչ որ
ալ ըլլան անոնց դերը, բաւա-
կան չեն բացատրելու համար
ծագած պայքարներուն պատ-
ճառը:

Կապադոզիոյ իշխանաց
իշխանը ուրիշ մէկը չէ բայց
եթէ համբաւաւոր Յովհաննէս
Գուրգուսը (Քուրգուս), որ
անձնապահ զօրքերու հրամա-
նատարի (սոսքիքի սէ ափլի)
հանգամանքով բիւզանդական

բանակը առաջնորդած էր Դուռի-
նի դէմ: Բիւզանդացի զօրավա-
րին յիշատակութիւնը ապացոյց
մըն է թէ իրապէս զօյութիւն
ունեցած է Դուռինի պաշարում
մը, և թէ այս պաշարումը պէտք
չէ շփոթել 927—928ի պաշար-
ման հետ, զոր կը լիշեն արա-
բական աղբիւրները: Կ'երեւայ
թէ Ամրամ կ'ուզէր օգտուիլ
բիւզանդական բանակին ներ-
կայութենէն արար էմիրին վրէ-
ժը լուծելու համար: Յովհաննէս
կաթողիկոս այս իշխանին
մտադրութիւնը այլափոխած է
անոր վերադրելով Կոպուղով-
կիոյ զօրավարին հրամանին տակ
անցնելու անհեթեթ մտածումը:

Աշոտ Ուտիի մէջ ապստամ-
բին գէմ քալեց: Իր Կոցու-
թիւնը տագնապալից էր: Մի-
նակ մնացած էր, ամսնքն լըք-
ւալ, բացի քանի մը անարժէք
մարդոցմէ:

Ստիպուած էր երթալ օգ-
նութիւն փնտռել հեռաւոր
Ափխազիոյ մէջ, իր ստացած
զօրքերով, որին յարձակեցաւ
Ահրամի վրայ: Այս վերջինը
լեռներուն մէջ պահու ընդհաւ:
Աշոտ զայն հետապնդելու ատեն
ինկաւ մացառախիտ ճսխճա-
խուտի մը մէջ, ուրկէ չկրցաւ
դուրս ելլել: Իր զինուորները,
յուստնատ, սուսնց ուտեստի և
ըմպելի ջուրի, թշնամիին հետ
բանակցութեան մասն Աշոտը
յանձնելու համար: Թագաւորը
զաւադրութեան տեղեկանալով,
հաւաքեց անոնք որ իւրն հա-
ւատարիմ մնացած էին և ար-
տակարգ քաջութեամբ մը յա-
ջողեցաւ զիշեր ատեն անցնիլ
թշնամի գիծերէն և փախաւ մօ-
տակայ կաքաւաքար բերդը:

Այս ատենէն սկսեալ բախ-
տը լքեց Աշոտը: Յովհաննէս
կաթողիկոս յուսահատութեան
մէջ կը փնտռէ տար պատճա-
ռը: Գիտի կը թուի թէ, կ'ըսէ,
իր ընդոծին ողջախառնութիւնը
տեղի տուած էր չոր և անմա-

քուր զգացման մը և հեռացած
էր աստուածապաշտութեան քաղ-
ցրութենէն, փարիսեցւոց պէս
աւրարտական կամք մը ունե-
ցած էր: Այս պատճառաւ կոր-
ուցցուց նամենուն համակրու-
թիւնը և դէպի անկում դիմեց
առանց իր փրկութեան կատա-
րը հասնելու» (էջ 323—324):

Պատմագիրը չէ ուզած որոշ
կերպով ըսել ինչ որ կ'ուզէր
ըսել և մանաւանդ փաստերով
հաստատել զայն: Աշոտ կը պար-
սաւուր արաբակ անուղղութեան
հետեւելուն համար, ինչ որ
գարշտի էր մեր հեղինակին:

Սակայն Աշոտի քաղաքա-
կանութիւնը այնքան ալ պար-
սասելի պիտի չերեւայ, ինչպէս
ցոյց պիտի տան հետագայ դէպ-
քերը:

Հիճրէթի 310 տարի (1
Մայիս 922—21 Ապրիլ 923),
Եուսուֆ վերագտաւ իր ազա-
տութիւնը և իր նախկին պաշ-
տօնը: Այն միւսինոյն Մուշիսը
(Յովհաննէս կաթողիկոսի Մո-
նոսը), որ զայն գերի վարած էր,
բարեխօսեց խալիֆային և բան-
տէն ազատ արձակել տուաւ
զայն: Եուսուֆ Ատրպատական
մեկնեցաւ Ճամբուն վրայ ի զուր
փորձեց բռնել վասպուրականի
թագաւոր Գագիկը, որուն գէմ
վրէժով լեցուած էր միշտ
ի վերջոյ, անոր առաջարկեց
հաշտութիւն կնքել:

Աշոտ գրաւոր ապահովութիւն
խնդրեց էմիրէն, խոստանալով
փոխարէն թանկարժէք նուէր-
ներ տալ: Էմիրը, մոլեռանդ
իմամներուն աղղեցութեան տակ
Եկեղեցիին գէմ ելաւ և իր կա-
ռավարութիւնը անպատուեց
անլուր խժգժութիւններով: Իր
զօրքերը կողոպտեցին Այրիվան-
քը և յետոյ Բիւրականի գէմ
դարձան: Կաթողիկոսը Բագա-
ւան քաղաքացաւ Աշոտի քով,
որ թագաւորին զարմիկն էր:
Բայց Բիւրականի բնակիչները,

կղերական թէ աշխարհական, կորովի դիմադրութիւն մը ըրին քանի մը զօրականներու առաջնորդութեամբ, որ իրեն օգնութեան փութացած էին: Բիւրականի պաշտպանութիւնը 200 հոգիի կորուստ պատճառեց: Բիւրական գրաւուեցաւ 10 Ահեկան 372ին, որ կը համապատասխանէ 15 Դեկտեմբեր 923ին (1): Կաթողիկոսը այս գոյժը լսեց Գէորգ անուն սարկաւազէ մը, որ յաջողած էր փախչիլ (էջ 350):

Երեսուֆ Նասրը Ատրպատական կանչեց: Անոր յաջորդեց Պշիր (Բըշր) անուն անձ մը: Այս էմիրը իր խժգժութիւններով իր նախորդէն վար չմնաց բնաւ: Աշոտ թագաւոր, զոր հանգիստ ձգած էր Նասր, յանկարծ յարձակման ենթարկուեցաւ Պշիրի կողմէ: Այս յարձակումը տեղի ունեցաւ երբ Աշոտ Սեւան կը գտնուէր: Իր զօրավարը Գէորգ յարձակումը ետ մղեց: Պշիր Դուխն վերադարձաւ, բայց, շատ չանցած, նորէն Աշոտի վրայ քալեց: Յալթըւած, քաշուեցաւ և յարձակեցաւ Գեղայի կամ Քեղայի բերդին վրայ, որ Դուխնի և Գառնիի միջեւ կը գտնուէր (2): Գէորգ զօրավար անգամ մը եւս պարտութեան մատնեց զայն և վանեց: Այդ առիթները Նասր Ատրպատականէն վերադարձաւ: Երեսուֆի կողմէ գտնուած էր Ռայը գրաւելու համար, որ ըԱպուքի մահէն ետք Սամանեաններու ձեռքը անցած էր, որոնցմէ Երեսուֆ գրաւած էր զայն նախապէս: Երեսուֆ մեծ դժ-

ւարութիւն չկրեց վանելու համար Ահմէտ Պին Ալի Սալուքը, որ կը կառավարէր յանուն Սամանեաններուն, և Ռայը տուաւ իր ազատագրեալ գերիին՝ Մուֆլիհի: Բայց ետքը հեռացուց զայն և Ռայը իրեն ենթարկեց Հիճրէթի 313 տարին (28 Մարտ 925—19 Մարտ 926) (3): Յաջորդ տարին, Երեսուֆ պաշտօնանկ եղաւ և Գարմաթներուն դէմ կռուելու համար Պասրա Ղրկուեցաւ: Գարմաթներուն պետը՝ Սիւլէյման յաղթեց անոր Հիճրէթի 10 Շաուալ 315ին (9 Դեկտեմբեր 927), զայն գերի վարեց և քիչ ետքը սպաննեց (4):

Յովհաննէս Կաթողիկոս չի յիշատակեր Երեսուֆի մեկնումը, անշուշտ չգիտնալուն համար, բայց Նասրի վերադարձին ծանօթ է: Նասր Հայաստան կը գտնուէր 923 Դեկտեմբերին: Ռայի մէջ Երեսուֆի օգնելու համար իր մեկնումը, ինչպէս նաեւ Հայաստան իր վերադարձ: տեղի ունեցած ըլլալու են 924ին (5): Ասկէ կը հետեւի որ Յովհաննէս Կաթողիկոս իր պատմութիւնը մինչեւ 925 հասցուցած է:

Աշոտի թագաւորութեան պատմութիւնը աւարտելու համար, ինչեցնենք որ, ըստ արաբական աղբիւրներու, Հիճրէթի

(3) Weil, II, 621-624:

(4) Weil, II, 607-609:

(5) Յովհաննէս Կաթողիկոս (էջ 360) կ'ըսէ թէ երբ Նասր եկաւ, Քեղայի բնակիչները բերդը պարպեցին, որպէսզի արիւն չհոսի, եւ թէ Նասր «յետ երկեամ մի աւուրց, իմացեալ զքաղաքացաւ ամրոցին անսի, յիճն գրաւէ:» Ասկէ չի նշանակուի թէ էմիրը ամրոցին օրէնց անոր պարպումէն երկու տարի ետք, այլ Պշիրի պաշարումէն երկու տարի ետք:

(1) Տպագրին մեջ ՅԼԲ (332) ինչ որ բացալայս սխալ մըն է, ՅԼԳ եւ ՅՂԳ տառերուն շփոթութենէն ծագած:

(2) Ներկայիս կը կոչուի Քելուայ, Իմերզեկ գիւղին մօտ (Գաւեգին Արք. Յովսէփեան, Խաղբակեանք կամ Պառչեանք, Ա. էջ 61-65):

315 տարին (8 Մարտ 927—25 Փետրուար 928), Գուրգուսս զօրավարը, մեծ բանակի մը գլուխը անցած, քալեց Դուին քաղաքին վրայ: Նստր էլ Սուպքի (Սպուք) հոն կը գտնուէր և քաղաքը պաշտպանեց: Զօրավարը իրեն հետ ունէր մանգապաներ, քարարձակներ(6) և նուսթարձակ մեքենայ մը, որ մէկ հարուածով տասներկու հոգի սպաննեց: Մահմետական զինուոր մը նետով սպաննեց այն մարդը որ մեքենան կը վարէր: Զօր. զոր. ը կը վարէր քաղաքին և իր բանակին վերեւը գահու մը վրայ նստած: Բիւզանդացիները յաջողեցան քաղաք մտնել, բայց բնակիչները յարձակեցան անոնց վրայ և վանեցին զանոնք: 10,000 հոգի սպաննեցին (7):

Այս առթիւ, ո՛չ Աշոտի խօսքը կայ, ո՛չ ալ, քաղաքին պաշտպանութեան համար, էմիրին օգնութիւն ղրկած ըլլալուն խօսքը: Այս պաշարումէն տարբեր է ուրեմն 921ի պաշարումը:

Աշոտի թագաւորութիւնը, վերջ ի վերջոյ, այնքան ալ դժբախտ չեղաւ որ ժամանակակից պատմագիր Յովհաննէս կաթողիկոսին յոռետեսութիւնը արդարանայ: Իբր պատմագիր, Յովհաննէս կաթողիկոս կասկած չկայ որ ճշմարտապատում է և լաւատեղեակ, բայց իբր ազգին հոգեւոր պետը, անոր դժբախտութիւններէն չափողանց ազդուած է և հետեւաբար շատ հակամէտ չափազանցութեանց:

(6) Կը կարծեմ քի այս է Testudine բառից իմաստը, (Մ. Թ.): Այս բառը չկայ Լիբուէի եւ ուրիշ բառարաններու մէջ, բայց կայ լատ. բառը, որ մօտաւորապէս նոյն իմաստ ունի: (Մ. Թ.)

(7) Իպցի էլ Արքե, Ը. էջ 129-130;

Հայաստան, իր իշխանապետութիւններով, մաս կը կտրէր Խալիֆային այն վարչական մեծ միութեան, որ Ատրպատական կամ Ազարպայճան անուանը կը կրէր: Հայ իշխանները չէին ուզեր հնազանդիլ Ատրպատականի էմիրին և կը ձգտէին անկէ ձերբազատուիլ և անմիջական կերպով իսկ կախում ունենալ Պաղատի խալիֆայութենէն: Հայ իշխանապետութիւնները տարեկան գումար մը կը վճարէին իբր վասալութեան հարկ: Ատրպատականի էմիրները իշխանապետութեանց վճարել կրցածէն կամ վճարել ուզածէն աւելին կը պահանջէին շատ անգամ, ինչ որ յաճախ տեղի կուտար վեճերու: Ասկախութիւնը և միւս առանձնաշնորհները, զոր կը վայելէին հայ իշխանները, խոնդրոյ առարկայ չէին, բացի այն

պարագայէն երբ անոնք դաւաճանէին կամ դէպի Բիւզանդիոն շատ զգալի հակում մը ցոյց տային:

Աւելորդ է ըսել թէ արաբական քաղաքականութիւնը կը ջանար ամէն միջոց ի գործ դրնել քաջալիբեկու համար երկրին վարիչներուն միջեւ խռովութիւնները և անհամաձայնութիւնները, իր տիրապետութիւնը ապահովելու համար:

Ներքին պատերազմները, որ խռովեցին Աշոտի թագաւորութիւնը, մասնաւոր նկարագիր մը ունէին, զոր վերը բացատրեցինք: Պէտք է աւելցնել թէ ատոնց պատասխանատուութիւնը կը ծանրանայ Աշոտի վրայ: Մեր պատմագիրը գոռոզ կ'անուանէ զայն: Աշոտ կայսերական արքունիքը գտնուած ատեն, ծանօթացած էր ինքնակալ իշխանութեան և կայսրութեան մէջ իշխանութեան կեդ-

րոնացման: Կ'երեւայ թէ այս
աւմբարտաւանն իշխանը Կ'ե-
րազէր իր իշխանութիւնը զօ-
րացնել ի վնաս իր նախարար-
ներուն: Իր լայն առումով, նա-
խարարական վարչաձեւը, դա-
րերէ ի վեր, Հայաստանի քա-
ղաքական և ընկերային կեանքին
հիմը կը կազմէր: Այդքան հը-
զօրապէս սմբացած դրութեան
մը դէմ՝ ամէն փորձ առաջնել
դատապարտուած էր ձախողե-
լու և կը ձգտէր արքայական
իշխանութիւնը տկարացնե-
լու քան թէ զայն զօրացնելու:
Քաղաքական իմաստութիւնը կը
հրամայէր աշխատիլ միութեան
և ո՛չ թէ նախարարներուն կոր-
ծանման համար:

Թարգմ. ՀԱՅԿ ԳԵՐԳԵՐԵԱՆ
(ՎԵՐՋ)

FL0596111

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳՆԱՀԱՐԴԱԾԱՆԿԱՅԻՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

"le thé qui ranime"

ՄԱՆԱԿԱՆ ՔԱՆԻ
ՆՈՒՆԱԿԱՆ ՔԱՆԻ

S.A.S.

ԳԻՆԸ

ԱԼԿ

3831

